

Henrik Lilius

* 3.2.1939 † 12.6.2024

Museoviraston pääjohtaja, valtionarkeologi, professori Henrik Lilius kuoli pitkän sairauden uuvuttamana 12. kesäkuuta 2024 Helsingissä 85-vuotiaana.

Helsingin yliopistosta Lilius valmistui filosofian kandidaatiksi vuonna 1964 ja väitteli tohtoriksi 1967. Työuransa hän aloitti Muinaistieteellisen toimikunnan (nykyisen museoviraston) tutkimusapulaisena vuosina 1959–1965 ja päätti sen Museoviraston pääjohtajana 1993–2003. Teknillisen korkeakoulun arkkitehtuurin historian professorina hän oli vuodet 1975–1983, Helsingin yliopiston taidehistorian professorina 1983–1992. Lilius valittiin Suomalaisen Tiedeakatemian jäseneksi vuonna 1979.

Henrik Liliuksen tieteellinen tutkimus kohdistui intensiivisesti kaupunkitutkimukseen ja rakennussuojeluun. Suomen vanhat puukaupungit olivat valtakunnan vaurastuessa ja teollistumisen edistyessä jäämässä 1960-luvulta lähtien tehostuneen asemakaavoituksen ja kasvaneiden rakennusvolyymien jalkoihin. Edellisillä vuosidoilla kaupunkeja tuhonneet tulipalot olivat jo vieroittaneet ihmisiä yksikerroksisista puutaloista, joita kaupunkien vanhin rakennuskanta oli.

Pohjanmaan kaupungeista Raahe oli vuonna 1810 kärsinyt palosta, joka tuhosi

lähes 3/4 kaupungista. Sen jälkeisen asemakaavan uudeksi toriksi piirrettiin umpikulmainen aukio Pekkatori. Tämän erikoisen kaavoitus- ja rakennusprosessin Lilius otti väitöstutkimuksensa aiheeksi, ja väitteli 1967 teoksella *Der Pekkatori in Raabe. Studien über einen eckverschlossenen Platz und seine Gebäudetypen*.

Väitöskirja liittyi taidehistoriassa ajan-kohtaiseen kansainväliseen suuntaukseen. Kaupunkien arkkitehtuuria tarkasteltiin 60-luvulla aiempaa laajemmassa kontekstissa ottaen huomioon kaupungin talous- ja sosiaalishistoria. Erityisesti uutta oli keskittyminen kaupunkirakenteeseen, huomion kohdistaminen arkkitehtuurin typologisiin ja morfologisiin yksiköihin, joita ovat aukio-tyypit ja niiden kehityshistoria.

On myös huomattava, että maaseutu-kaupunkien arkisia ympäristöjä ei Suomessa vielä 1960-luvulla juuri arvioitu taidehistoriallisen tutkimuksen kohteiksi. Tieteenalan vahvin kansainvälinen traditio ohjasi edelleen niin sanotun korkeataiteen tutkimiseen. Puukaupunkien säilyttämisen puolustajiksi nousi vähitellen asukasliikkeitä ja mielenkiinto tutkimusta kohtaan laajeni. Kehityksestä kertoo se, että Raahe-seura julkaisi 2006 Liliuksen väitöskirjan suomenkielisen version. Lilius kirjoittaa

sen esipuheessa julkaisiensa väitöskirjan saksaksi, ”jotta Pekkatorin eurooppalaiset ulottuvuudet tulisivat tunnetuiksi myös kansainväliselle tiedeyhteisölle”. Suomenkielisen version hän kirjoitti uudestaan, ja korkeatasoisen kuvituksen tuella kirjasta tuli vaikuttava kaupunkikirja.

Ottaessaan kohteekseen vaatimattoman suomalaisen puuarkkitehtuurin Lilius seurasi opettajansa professori Lars Petterssonin jalanjalkia. Pettersson oli aikanaan saanut taistella oikeutuksesta tutkia akateemisesti kouluttamattomien kansanrakentajien puukirkkoja.

Liliuksen rakennussuojelun käytäntöä ja teoriaa pohtivat lukuisat artikkelit ponnistavat tämän kokemuksen pohjalta. Tärkeimmät kirjoitukset rakennussuojelusta koottiin 60-vuotisjuhlakirjaan *Motiivi ja metodi / Motiv och metod (Taidehistoriallisia tutkimuksia 20, 1999)*.

Väitöskirjassaan Lilius kirjoitti tavoitteekseen selvittää Suomen kaupunkien arkkitehtuuriympäristöjen historialliset vaiheet, ”urbaanin ajattelun” historian. Hän totesi, että ilman tarkkaa historiallista selvitystä syvällisemmät analyysit ovat mahdottomia.

Hänen keskeiset julkaisunsa toteuttivat tätä tavoitetta. *Joensuun kaupunki 1848–1890. Erään suomalaisen puukaupungin vaiheita* (1972) on perusteellinen analyysi kaupungin rakentumisesta. Sitä on arvostettu taidehistorian luonnontieteellisesti täsmällisen tutkimusotteen huippuna. Talous- ja sosiaalishistorian professori Sven-Erik Åström määritteli viimeisellä luentosarjallaan Joensuu-tutkimuksen Suomen puhdasverisimmäksi paulssonilaiseksi tutkimukseksi - viitaten Gregor Paulssonin kuuluisaan sarjaan *Den Svenska Staden*.

Vuosien myötä Lilius selvitti Suomen kaupunkiarkkitehtuurin kehityslinjoja kes-

kialta 1800-luvun loppuun hengästyttävällä tarkkuudella monografian laajuisissa artikkeleissaan. Ne ilmestyivät osana *Suomen kaupunkilaitoksen historiaa* (1981, 1983) sekä osana Suomen taidehistorian kuusiosaista käsikirjasarjaa *Ars-Suomen taide* (1987–1989). Viimeinen suuri ponnistus tällä saralla oli *Suomen kaupunkirakentamisen historia* (2014). Pekka Kärjen kanssa kirjoitettu ja toimitettu kaksiosainen teos koostuu usean tutkijan osuuksista. Aloite tuli nimenomaan Liliukselta, ja teoksen perusjäsentely on lähtöisin hänen kynästään. Hän kirjoitti kirjasarjaan entistäkin laajemmat selvitykset kaupunkiemme arkkitehtonisesta kehityksestä.

Kaupunkitutkimuksessaan Lilius kohdisti huomion erityisesti asemakaavoihin ja kaupunkitilan ratkaisuihin, selvitti, miten hallinnolliset ja taloudelliset päätökset vaikuttivat kaupunkien visuaaliseen ilmeeseen ja kaupunkiympäristön muutoksiin eri vuosisadoilla. Tutkimukset perustuivat kattavaan arkistoaineistoon ja laajoihin kenttätutkimuksiin. Itse rakennuksia Lilius analysoi lähtien kunkin rakennuksen funktioista ja sen määrittämästä rakennustyylistä. Tässä hän seurasi jo väitöskirjassa koeteltua typologista ajattelua.

Liliuksen tutkimusten ansiosta tunnemme kaikki historiallisten kaupunkien rakennustyyppit. Johdonmukaista on, että Lilius teki monografioita myös yksittäisistä rakennustyypeistä. Hän halusi seurata, miten yhteiskunnalliset ideologiat ja aatteet olivat vaikuttaneet instituutioiden rakennusten tilaohjelmiin ja arkkitehtuurin muotoon. Näitä tutkimuksia ovat *Suomalaisen koulutalon arkkitehtuurihistoriaa. Kehityslinjojen tarkastelua keskiajalta itsenäisyyden ajan alkuun* (1982), *Kaupun arkkitehtuuria* (2003) sekä *Fängelsearkitektur i Finland ca 1635–1845* (2014).

Kaupunkitutkijana Lilius ei juuri tarkentanut katsettaan yksittäisiin suunnittelijoihin. Merkittävä poikkeus oli arkkitehti Carl Ludvig Engel. Ensimmäinen artikkeli Engelistä kohdistui vielä tämän toimintaan kaupunkisuunnittelijana (*Carl Ludvig Engelin Turun asemakaava. Turun kaupungin historiallisen museon vuosikirja, 1968–1969*), mutta sen jälkeisissä artikkeleissa Lilius keskittyi Engelin arkkitehtuurin kvaliteetteihin.

Suurin Engeliin liittynyt tutkimushanke sai päätöksensä Helsingin Tuomio-kirkon Kryptaan tehdyssä laajassa näyttelyssä vuonna 1990. Se oli osa Opetusministeriön ja kaupungin projektia, johon liittyi usean tutkijan voimin tehty yli 500-sivuisen kirja. Tätä toistaiseksi laajinta Engelistä julkaistua opusta ei olisi saatu aikaan ilman Liliuksen omistautuvaa panosta. Hän toimi näyttelytyöryhmän puheenjohtajana, kirjan vastaavana toimittajana sekä useiden kirjan artikkelien kirjoittajana.

Oppilailleen Lilius onkin jäänyt mieleen nimenomaan arkkitehtuurin klassismin intohimoisena analysoijana. Klassististen arkkitehtuurijärjestelmien analyysinsä Lilius perusti ennen kaikkea Rudolf Wittkowerin ja Christoph L. Frommelin tutkimuksiin Italian renessanssin ja barokin monumentaaliarkkitehtuurista. Hän sovelsi näiden teknistä analyysivälineistöä niin Engelin arkkitehtuuriin kuin muuhunkin Suomen rakennuskantaan, joka perustuu klassismiin. Liliuksen ominta aluetta oli juuri renessanssista 1800-luvulle ulottunut eurooppalainen arkkitehtuuritraditio.

Yksittäisten rakennusten monografi-oista merkittävimpiä on *Villa Lante al Gianicolo. L'architettura e la decorazione pittorica* (1981). Teos selvittää Suomen Rooman instituutin kotipalatsin Villa Lanten monimutkaista rakennushistoriaa. Lei-

jonanosan tutkimuksesta vie rakennuksen laajan fresko- ja stukkoreliefikoristelun kuvaohjelmien ikonografinen analyysi.

Lilius teki pohjatutkimuksen työlle toimiessaan Suomen Rooman-instituutin Villa Lanten johtajana 1972–1976. Tässä roolissa hän johti myös tutkimusryhmää, joka selvitti 1500-luvun Rooman paavillisten kylpyhuoneiden arkkitehtuuria. Sen tutkimuksen tulokset julkaistiin vasta 1984 ilman Liliuksen omaa kirjallista panosta.

Toinen laaja rakennusmonografia on varhainen *Birgittinerkyrkan i Nådendal* (1969). Lilius johti vuosina 1963–1964 keskiaikaisen kirkon rakennushistoriallista tutkimusta, johon sisältyi mittavia rakennusarkeologisia kaivaustöitä. Kirjassa hän esitti useita aikaisemmasta tutkimuksesta poikkeavia tuloksia ja rekonstruktioehdotuksia.

Erityisen kiinnostunut Lilius oli jatkuvasti tieteenalansa metodologisista lähtökohdista. Hän kehitteli taidehistorian metodeja myös artikkeleissaan. Lilius painotti jatkuvasti teoreettisten lähtökohtien tärkeyttä ja osasi arvostaa opiskelijoita, jotka kykenivät ylittämään arkistotutkimuksen empirian. Hän oli myös yllättävän valmis ottamaan vastaan kritiikkiä omista tutkimuksistaan, kunhan kritiikki perustui päteville argumenteille.

Liliuksen työn yhteiskunnallinen taistelutanner oli rakennussuojelu. Hän oli aktiivinen kansainvälisissä ja kotimaisissa järjestöissä.

Lukuisat kirjoitukset rakennussuojelusta monissa eri julkaisuissa kohtasivat kansalaisia eri tahoilta. Jo 1964 ilmestyneestä kirjasta *Rakennusmuistomerkimme ja niiden suojelu* löytyy hum.kand. Henrik Liliuksen kirjoitus ”Kaupunkiemme rakennussuojelu ja sen kohteet”.

Tiivis teksti selvittää täsmällisesti kaupunkien kaavoituksen ja arkkitehtuurin vaiheet sekä suojeleongelmat. Kun tekstiä lukee nyt 60 vuotta myöhemmin, kauhistuu vain sitä, että loppuvetoomus on edelleen akuutti: ”Voitaneen täysin perustel-

lusti sanoa juuri kaupunkisuojelelun olevan tämän hetken vaikein kysymys. Pääsyy tähän on luonnollisesti kaupungin perusluonteessa: se on enemmän kuin mikään muu arkkitehtuurin haara riippuvainen taloudellisista tekijöistä.”

Riitta Nikula ja Ville Lukkarinen